

Αντρέα Καμιλλέρι, *Γράμμα στη Ματίλντα*, μετάφραση από τα ιταλικά: Φωτεινή Ζερβού, Πατάκη, Αθήνα 2020, 132 σελ.

Η διαθήκη του Καμιλλέρι

Από τον ΦΙΛΙΠΠΟ ΦΙΛΙΠΠΟΥ

Λίγο πριν πεθάνει, ο Αντρέα Καμιλλέρι, ο ιταλός συγγραφέας που έγινε διάσημος για τα αστυνομικά του μυθιστορήματα στα οποία κεντρικός ήρωας ήταν ο αστυνόμος Σάλβο Μονταλμπάνο, έγραψε ένα μεγάλο γράμμα στην αγαπημένη δισεγγονή του Ματίλντα – ή ένα μικρό βιβλίο. Εξομολογείται τη διαδρομή του στη ζωή και τα πιστεύω του – πώς μεγάλωσε, πώς έγινε κομμουνιστής (χωρίς να συμμερίζεται τον αυταρχισμό και τη φονική εκτροπή της ιδεολογίας του), πώς έκανε επιτυχία στη λογοτεχνία. Οι κάπως μονοδιάστατες απόψεις του λειάνονται από το πάθος του για έναν δικαιότερο κόσμο, που τον προσδοκούσε από την Ενωμένη Ευρώπη. [TBJ]

Ο Αντρέα Καμιλλέρι γεννήθηκε στο Πόρτο Εμπέντοκλε της Σικελίας, επίγειο του Αγκριτζέντο (Ακράγαντας), τη γενέτειρα του Εμπεδοκλή, το 1925. Πέθανε στη Ρώμη το 2019. Ένα χρόνο πριν, το 2018, εκδόθηκε στην Ιταλία το βιβλιαράκι του, *Γράμμα στη Ματίλντα*, με υπότιτλο, *Τώρα μίλα μου για σένα*. Το βιβλίο αυτό απευθύνεται στη δισεγγονή του Ματίλντα. Τη στιγμή που το γράφει, η μικρή παίζει κάτω από το γραφείο του κι αυτός σκέφτεται πως, όταν το παιδί μεγαλώσει, θα μάθει όσα αυτός έζησε διαβάζοντάς το. Στην ουσία, το βιβλίο είναι η πνευματική του διαθήκη, η σύνοψη της ζωής του, αλλά και μια παρακαταθήκη ιδεών και στοχασμών.

Το βιβλίο αρχίζει ως εξής:

Ματίλντα, αγαπημένη μου, σου γράφω αυτό το μακροσκελές γράμμα λίγες μέρες μετά τα ενενηκοστά δεύτερα γενέθλιά μου, ενώ εσύ είσαι σχεδόν τεσσάρων και δεν ξέρεις ακόμα ούτε τι είναι το αλφάβητο.

Αφού σημειώσει πως η όρασή του τον εγκαταλείπει και δεν μπορεί να γράψει και να διαβάσει, μιλάει για τις αλλαγές γύρω του τα τελευταία τριάντα χρόνια, ορισμένες από τις οποίες τις χαρακτηρίζει απρόσμενες, αιφνιδιαστικές:

Ο κόσμος δεν έχει πια την ίδια όψη που είχε στα νιάτα μου και στην ενηλικιώσή μου. Για να του αλλάξουν πρόσωπο συνεισέφεραν οι πολιτικές, οι οικονομικές, οι πολιτιστικές και οι κοινωνικές αλλαγές, οι επιστημονικές ανακαλύψεις, η χρήση της πιο προηγμένης τεχνολογίας, οι μα-

Piero Chiara

Ο Αντρέα Καμιλλέρι. Όταν άρχισε να γράφει αστυνομικό μυθιστόρημα ήταν 60 χρόνων, αλλά η επιτυχία του αστυνόμου Μονταλμπάνο, που ήταν ο ήρωας των ιστοριών του, του έδωσε κίνητρο να γράφει συνεχώς, μέχρι το τέλος.

ζικές μεταναστεύσεις από τη μια ήπειρο στην άλλη και η ουσιαστική αποτυχία του ονείρου μας, δηλαδή η Ευρωπαϊκή Ένωση.

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΦΑΣΙΣΜΟΥ

Ο Καμιλλέρι αρχίζει αφηγούμενος τα βασικά περιστατικά της ζωής του στο μικρό χωριό όπου γεννήθηκε στη νότια Σικελία. Οι περισσότεροι κάτοικοι ήταν ψαράδες, λιμενεργάτες και χωρικοί. Ελάχιστοι ήταν υπάλληλοι και έμποροι. Στην τάξη του στην πρώτη δημοτικού, οι συνομηλικοί του ζούσαν σχεδόν στα όρια της φτώχειας. Τα κολατσιό του το μοιραζόταν με άλλα παιδιά που, επειδή πεινούσαν, τον κοίταζαν με ζήλεια. Όταν γεννήθηκε, ο Μουσολίνι κυβερνούσε ήδη τρία χρόνια και βαθμιαία επέβαλλε στη χώρα το καθεστώς της φασιστικής δικτατορίας του.

Ήταν, διαβάζουμε, ένας χαρισματικός πολιτικός, πρώην σοσιαλιστής, πρώην διευθυντής της εφημερίδας του Σοσιαλιστικού Κόμματος *Avanti!* Τον είχαν επιλέξει οι μεγάλοι γαιοκτήμονες της κεντρικής και της βόρειας Ιταλίας για να βάλει μια τάξη, δεδομένου ότι μετά τον Μεγάλο Πόλεμο του 1918 υπήρχε οικονομική και κοινωνική αναστάτωση. Σύντομα, ο φασισμός κατάφερε να κερδίσει σύντομα την εύνοια σχεδόν όλων των Ιταλών:

Στη συνέχεια, ο Μουσολίνι πίεσε κι άλλο τα πράγματα κι απαίτησε να ορκιστούν πίστη στο φασιστικό καθεστώς οι δημόσιοι υπάλληλοι και να έχουν κομματική ταυτότητα. Όλοι, όλοι ανεξαιρέτως οι δημόσιοι υπάλληλοι, από τους δασκάλους μέχρι τους καθηγητές πανεπιστημίου, από

τους δικαστές μέχρι τους κλητήρες υπάκουσαν στη διαταγή.

Από πέντε χρόνων είχε μάθει να γράφει και να διαβάζει με τη βοήθεια της μητέρας και της γιαγιάς του. Στα έξι του διάβαζε τα βιβλία της βιβλιοθήκης του πατέρα του. Βιβλία όχι μόνο για παιδιά και εφήβους, αλλά και για μεγάλους: Τζόζεφ Κόνραντ, Χέρμαν Μέλβιλ, Ζωρζ Σιμενόν. Στα δέκα του έγινε ένθερμος φασίστας. Πίστευε πως ο Μουσολίνι ήταν ο άνθρωπος που τον είχε στείλει η Θεία Πρόνοια για να κάνει μεγάλη την Ιταλία – αυτό του έλεγε ο πατέρας του.

Όταν, το 1940, η Ιταλία μπήκε στον πόλεμο ως σύμμαχος του Χίτλερ, δεν ενθουσιάστηκε, διότι στο σπίτι οι δύο γιαγιάδες έκλαιγαν βουβά, επειδή στον προηγούμενο πόλεμο είχαν χάσει στη μάχη από ένα γιο η καθεμία. Ο πατέρας του

όμως είχε πολεμήσει στην πρώτη γραμμή την περίοδο 1915-1918 και είχε πιστέψει από την πρώτη στιγμή στο φασισμό. Ωστόσο, όταν ο Μουσολίνι κήρυξε τον καινούργιο πόλεμο, ο πατέρας είπε ότι αυτό ήταν φριχτό λάθος, οπότε ο μικρός Αντρέα αναρωπιόταν αν ήταν αλάνθαστος, όπως προπαγάνδιζαν τα στελέχη του κόμματος. Αυτή ήταν η δεύτερη ρωγμή στην πίστη του στο φασισμό.

Η πρώτη είχε προκληθεί λίγο νωρίτερα, το 1938, όταν ένας συμμαθητής του δεν μπορούσε να πηγαίνει στο σχολείο επειδή ήταν Εβραίος. Τότε ο πατέρας του είπε:

«Δεν πρέπει να πιστεύεις αυτές τις κουταμάρες για τους Εβραίους: δεν έχουν τίποτα διαφορετικό από εμάς, είναι ακριβώς όπως εμείς. Αυτή η ιστορία με τη φυλή είναι επινόηση του Χίτλερ. Και ο Μουσολίνι δεν θέλησε να φανεί ότι υστερεί. Να μην πιστεύεις όσα σου πουν. Είμαστε όλοι ίδιοι.»

Η πίστη του στο φασισμό δέχτηκε τη χαριστική βολή σ' ένα διεθνές συνέδριο της ναζιστικής νεολαίας στη Φλωρεντία, όπου ο αρχηγός της χιτλερικής νεολαίας περιέγραψε πώς θα ήταν η Ευρώπη στο μέλλον: ένα γκριζό στρατόπεδο με γκριζό χρώμα, εκείνο της ναζιστικής στολής, και με κυρίαρχο ένα μοναδικό βιβλίο που έπρεπε να διαβάζουν. Το βιβλίο ήταν *Ο Αγών μου*, του Αδόλφου Χίτλερ. Επιστρέφοντας σπίτι, ευχήθηκε να μην πραγματοποιηθεί το σχέδιο των ναζί και, αφού επί νύχτες έμεινε ξάγρυπνος με αυτά στο μυαλό του, ένιωσε ότι απελευθερώθηκε από τη φασιστική ιδεολογία.

ΚΟΜΜΑ ΚΑΙ ΘΕΑΜΑ

Κι ύστερα, έπεσε στα χέρια του το βιβλίο του Αντρέ Μαλρώ, *Η ανθρώπινη μοίρα*.

Σ' εκείνο το βιβλίο ανακάλυψα ότι οι τόσο μισητοί κομμουνιστές ήταν άνθρωποι σαν εμάς, δε διέφεραν σε τίποτα από εμάς, δεν έτρωγαν παιδιά, και είχαν ιδανικό όπως είχα κι εγώ. Ανάμεσα στα βιβλία του πατέρα μου ανακάλυψα και μια περιληψη από το *Κεφάλαιο* του Καρλ Μαρξ, την πήρα και ξεκίνησα να τη διαβάζω. Υπήρχε και το γνωστό *Μανιφέστο* που ξεκινάει έτσι: «Ένα φάντασμα

Πορτρέτο του φασίστα ηγέτη Μπενίτο Μουσολίνι το 1930. Ο Καμιλλέρι πιστεύει ότι ο Μουσολίνι ήταν ο άνθρωπος που τον είχε στείλει η Θεία Πρόνοια για να κάνει μεγάλη την Ιταλία, αυτό του έλεγε ο πατέρας του. Όταν όμως η Ιταλία, το 1940, μπήκε στον πόλεμο στο πλευρό του ναζιστή Αδόλφου Χίτλερ, ο Καμιλλέρι άρχισε να αντιδρά αρνητικά στο γκριζό όνειρο μιας ναζιστικής Ευρώπης.

πλανιέται πάνω από την Ευρώπη...» Κατάλαβα ότι αυτές οι ιδέες ταίριαζαν με εκείνα που ένιωθα μέσα μου.

Έτσι άρχισε να γίνεται κομμουνιστής, ενώ στη χώρα του υπήρχε φασιστικό καθεστώς. Χάνοντας την πίστη του στο φασισμό, ένιωθε πως έσβηνε και η θρησκευτική του πίστη, αφού εκκλησία και καθεστώς είχαν ταυτιστεί. Κι ύστερα, τον Απρίλιο του 1945, η Ιταλία απελευθερώθηκε από το φασισμό και το ναζισμό. Και ενώ στα σχέδιά του ήταν να σπουδάσει στο πανεπιστήμιο και να γίνει καθηγητής σε σχολείο κάπου στη Σικελία, το 1947 του δόθηκε η ευκαιρία να φύγει από το νησί του. Είχε προκηρυχτεί διαγωνισμός για ένα μονόπρακτο στη Φλωρεντία, κι εκείνος έστειλε το δικό του. Πήρε το πρώτο βραβείο και σύντομα έδωσε εξετάσεις για σπουδές σκηνοθεσίας. Ως πτυχιακή εργασία έγραψε κάτι για το έργο του Λουίτζι Πιραντέλο, *Έτσι είναι (αν έτσι νομίζετε)*. Έτσι

βρέθηκε στη Ρώμη, όπου το 1953 άρχισε η θεατρική του καριέρα, ενώ συνέχιζε να γράφει ποιήματα.

Εκείνη την εποχή γνώρισε μια κοπέλα, τη Ροζέτα, που έκανε τη διπλωματική της εργασία. Την ερωτεύτηκε και μετά την παντρεύτηκε. Στο μεταξύ, όντας κομμουνιστής ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία κι έγραφε το περιοδικό του κόμματος. Έπειτα από λίγο απομακρύνθηκε από το κόμμα και δεν ανανέωσε την κομματική του ταυτότητα. Ωστόσο, ο χώρος της κομμουνιστικής Αριστεράς ένιωθε ότι ήταν ο δικός του πολιτικός χώρος:

Παρέμεινα κομμουνιστής όσο υπήρχε το Κόμμα· όταν άλλαξε όνομα στην Ιταλία και ονομάστηκε Δημοκρατικό Κόμμα της Αριστεράς, δεν το υποστήριξα, όπως δεν υποστήριξα ποτέ το PD (Δημοκρατικό Κόμμα), παρέμεινα όμως κομμουνιστής στην ψυχή. Βέβαια, αγαπημένη μου Ματίλντα, παρέμεινα κομ-

μουνιστής με τον τρόπο μου, γιατί δεν μπορώ να μην αναγνωρίσω τις καταστροφές και τη φρίκη του σταλινικού κομμουνισμού.

Εννέα μήνες μετά το γάμο του με τη Ροζέτα γεννήθηκε η Αντρέϊνα, η γιαγιά της Ματίλντα, μετά η Ελιζαμπέτα και τελευταία η Μαριολίνα. Υπήρξε τυχερός άνθρωπος, ομολογεί, κι αν ο γάμος του κράτησε μια ολόκληρη ζωή αυτό κυρίως οφείλεται στην εξυπνάδα, την κατανόηση και την υπομονή της Ροζέτας, μιας γυναίκας που ήταν η σπονδυλική στήλη της ύπαρξής του.

Εργάστηκε στη RAI, έγινε καθηγητής στην Ακαδημία Θεατρικής Τέχνης και, ταυτόχρονα, δίδασκε υποκριτική και σκηνοθεσία στο Πειραματικό Κέντρο Κινηματογράφου. Το 1968 έγραψε ένα μυθιστόρημα, τη *Ροή των πραγμάτων*. Έστειλε το χειρόγραφο σε εκδοτικούς οίκους, αλλά όλοι, με πρωτοφανή σύμπνοια, το απέρριψαν λόγω της ιδιότυπης γλώσσας του – ένα μείγμα σικελικής διαλέκτου και της ιταλικής που μιλούσαν. Το μυθιστόρημα έμεινε επί δέκα χρόνια αδημοσίευτο, γεγονός που έπαιξε ρόλο τροχοπέδη για τη συγγραφική του πορεία. Όταν το εξέδωσε ένας μικρός εκδότης, από εκείνους που εκδίδουν επί πληρωμή, χωρίς να του πάρει χρήματα, άρχισε να γράφει το δεύτερο μυθιστόρημά του. Λίγο μετά, ήταν έτοιμος ο *Καπνός στον ορίζοντα*.

Ο ΑΣΤΥΝΟΜΟΣ ΜΟΝΤΑΛΜΠΑΝΟ

Η αρχή είχε γίνει. Ύστερα από την *Εποχή του κνημιού*, το 1994, έγραψε *Το σχήμα του νερού*, το πρώτο αστυνομικό με ήρωα τον Σάλβο Μονταλμπάνο. Η επιτυχία του ήταν τέτοια, ώστε με την πίεση του εκδοτικού του οίκου έγραψε το δεύτερο αστυνομικό, *Σκύλος από τερακότα*. Μέσα σε ένα χρόνο πουλήθηκαν οκτακόσιες χιλιάδες αντίτυπα των δύο βιβλίων, οπότε συνέχισε να γράφει παρόμοιες αστυνομικές ιστορίες, ενώ, όπως σημειώνει, ανάμεσα σε αυτόν και τον ήρωά του δημιουργήθηκε μια σχέση αγάπης-μίσους που κράτησε μέχρι το τέλος.

Χάρη στον ήρωά του, τον αστυνομικό Μονταλμπάνο, ο Καμιλλέρι απέκτησε πολλά χρήματα, τόσα που ποτέ δεν είχε ονειρευτεί ότι θα αποκτούσε. Με αυτά αγόρασε στις κόρες και στα εγγόνια του σπίτι, έφτιαξε κι ένα σπίτι γι' αυτόν και τη Ροζέτα – αλλά ένα μέρος

Archivio The Books' Journal

Ο ιστορικός γραμματέας του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος, Παλμίρο Τολιάτι, εκφωνεί λόγο απευθυνόμενος σε οπαδούς του. Η ηθική συγκρότηση της ηγεσίας των ιταλών κομμουνιστών ενέπνευσε τον Αντρέα Καμιλλέρι, ο οποίος δήλωνε κομμουνιστής και πάντα πρότασε το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, αποτασσόμενος πάντως του βίαιου χαρακτήρα του σταλινικού κομμουνισμού.

των εσόδων του το προσέφερε για να βοηθήσει άλλους ανθρώπους. Ήταν πολυγραφότατος και έγινε διάσημος παγκοσμίως χωρίς να μπορεί να εξηγήσει αυτή την επιτυχία:

Δε νομίζω ότι είμαι μεγάλος συγγραφέας. Στην Ιταλία έχουν τη φιλοδοξία να κατασκευάζουν τεράστιους καθεδρικούς ναούς, σ' εμένα αρέσει να κατασκευάζω μικρά απέρριπτα ξωκλήσια. Αυτό μου αρκεί. Έγραψα πολύ, όταν έγινα ενενήντα ενός χρόνων, γιόρτασα το εκατοστό βιβλίο μου. Πίστεψέ με, κάθε σελίδα είναι γραμμένη με απόλυτη ειλικρίνεια, από τη βαθιά ανάγκη να εξιστορήσω.

Υποστηρίζει πως, στα μυθιστορήματά του, η πολιτική ως κοινωνική συμμετοχή δεν είναι ποτέ απύουσα. Την ενασχόληση με την πολιτική τη θεωρούσε καθήκον, ωστόσο δεν θέλησε να γίνει επαγγελματίας πολιτικός. Του έγινε πρόταση να θέσει υποψηφιότητα και να εκλεγεί ισόβιος γεροισιαστής αλλά αρνήθηκε, επειδή ήξερε πως για να κάνεις σωστά πολιτική δουλειά πρέπει να αφοσιωθείς ολοκληρωτικά σε αυτό το επάγγελμα. Ένωθε συγγραφέας, οπότε δεν ήθελε να διακόψει την συγγραφική του καριέρα. Πάντως, συνέχισε να ασχολείται με την πολιτική. Έγραψε

άρθρα για τα ήθη και τα έθιμα των Ιταλών σε μεγάλες εφημερίδες, ενώ συμμετείχε σε ειρηνικές διαδηλώσεις κατά του Μπερλουσκόνι.

Στο γράμμα-αφήγηση μιλάει για τους φασίστες, οι οποίοι προσχώρησαν στο Χριστιανοδημοκρατικό Κόμμα κι έφθασαν στις ανώτατες βαθμίδες του. Μιλάει για το ρατσισμό των Ιταλών, αφού στο Τορίνο που ήταν έβλεπε έξω από σπύτια πινακίδες που έγραφαν «Δεν νοικιάζουμε σε Νότιους». Μιλάει και για τις Ερυθρές Ταξιαρχίες, που ενώ θεωρούσαν τον εαυτό τους εργατική πρωτοπορία ήταν αυτό που έλεγε ο Λένιν, άτομα που έπασχαν από παιδαριώδη επαναστατισμό και άφησαν πίσω τους ένα μεγάλο χνάρι αίματος αφού σκότωσαν δικαστές, οικονομολόγους, νομικούς, συνδικαλιστές.

Ένα από τα θέματα που τον ενδιέφεραν είναι και η ύπαρξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία κατ' αυτόν απέτυχε – ή σχεδόν απέτυχε. Αφού θυμίζει πως ένθερμοι οπαδοί της ιδέας για μια ενωμένη Ευρώπη υπήρξαν κάποιοι πολιτικοί με διαφορετικές απόψεις (Ντε Γκασπερι, Εϊνάουντι, Αντενάουερ, Μπραντι), σημειώνει ότι τα κράτη-μέλη στο τέλος του εικοστού αιώνα δεν κατάφεραν να συμφωνήσουν σ' ένα κοινό Σύνταγμα. Έτσι, προτίμησαν ν' αφήσουν στην άκρη το πρόβλημα και να διευρύνουν την Ένωση με νέα κράτη-μέλη, και να δουλέψουν πάνω στη νομοματική ένωση. Η πρώτη

απόφαση που πάρθηκε ήταν η ύπαρξη κοινού νομίματος με φορέα την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα με τα κριτήρια που ίσχυαν μέχρι τότε για το γερμανικό μάρκο. Αυτό όμως, ο Καμιλλέρι θεωρεί ότι προκάλεσε μεγάλα προβλήματα σε χώρες με αδιύναμο νόμισμα όπως η Ιταλία.

Η πρώτη χώρα που δεν άντεξε την ονομαζόμενη «πολιτική λιτότητα» ήταν η Ελλάδα και γι' αυτό τα αδελφια της, τα υπόλοιπα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, της επέβαλαν ένα αυστηρό καθεστώς περιορισμών. Η δραματική συνέπεια ήταν ότι, για να πληρώσει το χρέος της στην Ευρώπη, η Ελλάδα χρειάστηκε κυριολεκτικά να πεινάσει. Το ελληνικό έθνος έζησε δραματικές μέρες και κινδύνεψε με πτώχευση, δίχως η Ευρώπη να χαλαρώσει τα αυστηρά κριτήρια για τα δημοσιοοικονομικά της Ελλάδας. Οι Έλληνες πλήρωσαν πάρα πολύ ακριβά την παραμονή τους στο ενιαίο ευρωπαϊκό νόμισμα.

Με λόγια πικρίας ή απογοήτευσης ο Καμιλλέρι μιλάει για τα γεγονότα που σημάδεψαν την Ευρώπη και τον κόσμο τα πρώτα χρόνια του 21ου αιώνα, αναφέροντας την 11η Σεπτεμβρίου 2001 στη Νέα Υόρκη και την τρομοκρατική ενέργεια στους Δίδυμους Πύργους, την

αμερικανική επέμβαση στη Αφγανιστάν και στο Ιράκ, την πολιτική αστάθεια στη Συρία του Άσαντ, την τρομοκρατία των ισλαμιστών, τους φυλετικούς πολέμους στην Αφρική και το φαινόμενο των προσφύγων και των μεταναστών που εξόρμησαν στην Ευρώπη. Για τα μεταναστευτικά κύματα σημειώνει:

Εμείς οι Ιταλοί υπήρξαμε λαός μεταναστών, εκατομμύρια έχουν διασκορπιστεί σε μέρη του κόσμου, στις Ηνωμένες Πολιτείες, στη Γερμανία, στο Βέλγιο και αλλού, και ξέρουμε πόσο οδυνηρό είναι να εγκαταλείπεις τον τόπο σου, τους αγαπημένους σου, τις συνήθειές σου.

Δεν παραλείπει να αναφερθεί στη διαφθορά που μαστίζει την Ιταλία, στην ανάμειξη πολιτικών σε αυτή, τις δωροδοκίες και τις μίζες, για τη Μαφία που έχει απλώσει τα πλοκάμια της σε ολόκληρη τη χώρα –κινδύνεψε κι ο ίδιος από μια ένοπλη μαφιόζικη επίθεση. Παραδέχεται πως έχει κάνει λάθη στη ζωή του, έχει πει και ψέματα, αλλά πως μετά ζητούσε συγγνώμη, ενώ δηλώνει λάτρη της αλήθειας, διακηρύσσει πως είναι αισιόδοξος, πως πιστεύει στην ανθρωπότητα κι έχει εμπιστοσύνη στον άνθρωπο.

Στο τέλος δηλώνει πως δεν φοβάται τον θάνατο, όμως λυπάται πολύ που θα αφήσει αυτούς που αγαπάει. Επίσης, υποστηρίζει πως ο λύκος δεν είναι κακός, όπως λένε τα παραμύθια, ο λύκος επιτίθεται μόνο όταν πεινάει. Ο άνθρωπος όμως επιτίθεται όχι επειδή πεινάει, αλλά από φθόνο, από ζήλεια, από ανταγωνισμό.

Ο Καμιλλέρι ολοκληρώνει το γράμμα στη Ματίλντα ως εξής:

Το τελευταίο πράγμα που έχω μάθει είναι ότι πρέπει οπωσδήποτε να έχεις άποψη, μπορείς να την ονομάσεις και ιδανικό, και να στηρίζεις γερά πάνω της αλλά χωρίς φανατισμό, θ' ακούς πάντα τις διαφορετικές ιδέες των άλλων και θα υποστηρίζεις με πάθος τις δικές σου, εξηγώντας τις, γιατί όχι, αλλάζοντάς τις ενίοτε.

Αυτά τα ωραία με το άρωμα σοφίας γράφει ο Αντρέα Καμιλλέρι στη διασκέυή του, ωστόσο τα απευθύνει σε όλους μας, μικρούς και μεγάλους. Διότι, όπως είπαμε, είναι η πνευματική του διαθήκη. Μια παρακαταθήκη ιδεών. ■